

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Πρωτοσέλιδα

(ΧΑΕ) ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΧΑΕ). (2018). Πρωτοσέλιδα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, I - XI. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/view/18453>

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Έδρα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
(ΔΧΑΕ) εκδίδεται και ηλεκτρονικά:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

Το Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
είναι πιστοποιημένο στην Clarivate Analytics και
στην ERIH PLUS.

Υπεύθυνοι έκδοσης του τόμου ΛΘ' (2018)
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Φιλολογική και εκδοτική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΥΛΗΣ
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

Σχεδιασμός εξωφύλλου (2017)
ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Έλεγχος αγγλικών κειμένων
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΛΒΑΝΙ

Υποστήριξη ηλεκτρονικής πλατφόρμας ΔΧΑΕ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΣ

Γραμματειακή υποστήριξη
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΑΛΛΑ

Παραγωγή
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙΠΝΙΑ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
Head office: Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
e-mail: chae1884@gmail.com
www.chae.gr
ISSN 1105-5758

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
(*DChAE*) is also published on line:
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>
e-ISSN 2241-2190

The *Deltion of the Christian Archaeological Society*
has been indexed in Clarivate Analytics and
in ERIH PLUS.

Editors of the volume 39 (2018)
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
IOANNA BITHA
MILTIADIS POLYVIU

Editing and proofreading
SOCRATIS POULIS

Art editing
SOCRATIS POULIS
IOANNA BITHA

Cover design (2017)
SOTIRIS PAPANIMAS

Editing of English texts
NICHOLAS MELVANI

e-Publishing platform admin
GERASIMOS CHRYSOVITSANOS

Secretarial support
IOANNA BALLA

Production
GRAPHIC ARTS
ANTONIS EVAG. BOULOUKOS & COM. S.A.

Με την ευγενική υποστήριξη:
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

With the kind support of:
MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΛΘ'
2018

**DELTAION
OF THE
CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY**

SERIES 4 VOLUME 39
2018

ATHENS 2018

**ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ' ΤΟΜΟΣ ΛΘ'
2018

ΑΘΗΝΑ 2018

EDITORIAL BOARD

DEMETRIOS ATHANASOULIS
ANASTASSIOS ANTONARAS
OLGA VASSI
MARIA KAZANAKI-LAPPA
SOPHIA KALOPISSI-VERTI
ANGELIKI KATSIOTI
STAVROS MAMALOUKOS
IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
MILTADIS POLYVIU

INTERNATIONAL EDITORIAL ADVISORY BOARD

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS, Academy of Athens
ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania
RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna
NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Independent scholar
JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne
MARICA ŠUPUT, University of Belgrade

EDITORS OF THE VOLUME 39 (2018)

MARIA PANAYOTIDI-KESISOGLOU
IOANNA BITHA
MILTADIS POLYVIU

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ

ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ακαδημία Αθηνών

ANTHONY CUTLER, University of Pennsylvania

RAFFAELLA FARIOLI-CAMPANATI, Università degli Studi di Bologna

NANCY PATTERSON ŠEVČENKO, Ανεξάρτητη ερευνήτρια

JEAN-PIERRE SODINI, Université Paris I, Panthéon-Sorbonne

MARICA ŠUPUT, Πανεπιστήμιο Βελιγραδίου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΛΘ΄ (2018)

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Ο ΛΘ΄ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ
(1933-2016)

THE 39TH VOLUME OF THE *DELTION*
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
IS DEDICATED
IN THE MEMORY OF
CHARALAMBOS BOURAS
(1933-2016)

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας, γνωστός για την πρωτοποριακή του δράση στον τομέα της αναστήλωσης κορυφαίων μνημείων της αρχαιότητας, έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αγάπη για τον πολιτισμό του Βυζαντίου, όπως φαίνεται ήδη από τις δύο διατριβές του, για τις πόρτες και τα παράθυρα στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, που εκδόθηκαν στο Παρίσι, και για τα βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, που υποστήριξε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καθώς και από τις περισσότερες μελέτες του, μονογραφίες και άρθρα. Μελέτησε σε βάθος θέματα τόσο της κοσμικής όσο και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, δίνοντας πάντα έμφαση στην ιστορική τεκμηρίωση. Ασχολήθηκε τόσο με κορυφαία μνημεία (Νέα Μονή Χίου, Όσιος Λουκάς) όσο και με σύνολα κατά περιοχές (Αθήνα, Αττική) και εποχές (12ος αιώνας). Μελέτησε επίσης τη βυζαντινή γλυπτική. Ιδιαίτερη ήταν η φροντίδα του για τη συστηματική έρευνα και παρουσίαση των αρχιτεκτονικών μνημείων μετά την Άλωση, όπως φαίνεται από τη σειρά που εγκαινίασε και επιμελήθηκε.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας, στη μνήμη του οποίου με πολλή συγκίνηση αφιερώνουμε τον παρόντα τόμο, χρημάτισε Γενικός Γραμματέας της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1979 έως το 2000. Με το ήθος και το επιστημονικό του κύρος και σε στενή πάντα συνεργασία με τους προέδρους Μανόλη Χατζηδάκη (†1998) και Γεώργιο Γαλάβαρη (†2003), αποτέλεσε βασικό πυλώνα της Εταιρείας στη σύγχρονη περίοδο της δράσης της.

Πρωτεργάτης και συνιδρυτής, μαζί με τον Μανόλη Χατζηδάκη, του ετήσιου Συμποσίου της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας από το 1981, στήριξε τον θεσμό για πάνω από 20 χρόνια επιστημονικά και διοικητικά θέτοντας στέρεες βάσεις για την καθιέρωσή του και την αδιάλειπτη συνέχισή του ως σήμερα. Σταθερά από το 1988 καθιερώθηκε το ειδικό θέμα που έδωσε στο Συμπόσιο άλλη διάσταση και πιο συγκεκριμένους στόχους. Ο Χαράλαμπος Μπούρας συμμετείχε σχεδόν κάθε χρόνο με ανακοίνωση στο Συμπόσιο και κυρίως συμμετείχε ενεργά και κριτικά στις συζητήσεις. Η συνεχής παρουσία του και οι παρατηρήσεις του, αυστηρές αλλά πάντα καίριες, αποτελούσαν ασφάλεια για την τήρηση του επιστημονικού επιπέδου των συνεδριών. Τον Μάιο του 2016, παρόλη τη σοβαρή ασθένειά του, παρακολούθησε τις εργασίες του 36ου Συμποσίου και προηόδρευσε, μάλιστα, στην απογευματινή συνεδρίαση της ημερίδας. Έφυγε από τη ζωή δύο μήνες αργότερα. Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία τίμησε τη μνήμη του αφιερώνοντάς του το επόμενο, 37ο Συμπόσιο (12-14 Μαΐου 2017), με ειδικό επιστημονικό θέμα «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή», στο οποίο συμμετείχαν μαθητές του, νεότεροι συνάδελφοί του και άλλοι Έλληνες και ξένοι επιστήμονες με έξι εισηγήσεις και 23 ανακοινώσεις.

Πρόθυμος για κάθε είδους δουλειά, επιστημονική και διοικητική, και δίνοντας προτεραιότητα στην ουσία της επιστημονικής συμβολής, ο Μπούρας στήριξε το *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* επί 20 και πλέον χρόνια προσδίδοντάς του, σε αγαστή πάντα συνεργασία με τον εκάστοτε πρόεδρο, το κύρος ενός εξειδικευμένου επιστημονικού περιοδικού. Αυστηρός κριτής στις υπό δημοσίευση μελέτες που αναλάμβανε να αξιολογήσει, έγραφε χειρόγραφα τις λεπτομερείς παρατηρήσεις του με βασικό στόχο τη διδασχία των νεότερων ερευνητών και τη βελτίωση της ελληνικής επιστημονικής παραγωγής. Επιδίωξή του ήταν η τακτική ετήσια έκδοση του *Δελτίου*, πράγμα που τηρείται ανελλιπώς από το 2000 με πολλή προσπάθεια και μόχθο από τα μέλη των εκάστοτε Διοικητικών Συμβουλίων. Αφοσιωμένος στο επιστημονικό του έργο συνέχισε να εργάζεται και να δημοσιεύει ως το τέλος. Στους τόμους του *Δελτίου* έχουν συμπεριληφθεί 26 άρθρα του, πέντε των οποίων στα αγγλικά. Το πρώτο, για την

αρχιτεκτονική της Επισκοπής Σκύρου, δημοσιεύτηκε το 1960-1961 και το τελευταίο, για το νοτιοανατολικό κτήριο της μονής Οσίου Λουκά, το 2014, μόλις δύο χρόνια πριν από τον θάνατό του. Μέσα από τις σελίδες του *Δελτίου* υπηρέτησε την επιστημονική έρευνα για 55 σχεδόν χρόνια. Οι δημοσιευμένες στο *Δελτίον* μελέτες του, που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων –ναοδομία, κοσμική αρχιτεκτονική, πολεοδομία, γλυπτική, ζητήματα κατασκευαστικά– και εκτείνονται από την παλαιοχριστιανική έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, αποτελούν υπόδειγμα για τις νεότερες γενιές επιστημόνων.

Λιτός και ουσιαστικός, ο Μπούρας συνέβαλε καθοριστικά στο επιστημονικό κύρος της Εταιρείας με το υποδειγματικό ήθος, την αφοσίωση στους στόχους, την επιστημονική και διοικητική του προσφορά. Σεμνός και ανιδιοτελής επιστήμων απεχθανόταν κάθε είδος προσωπικής προβολής. Μετά την αποχώρησή του από τη θέση του γενικού γραμματέα και από το Διοικητικό Συμβούλιο δεν φείσθηκε ποτέ κόπου και χρόνου προκειμένου να σταθεί αρωγός και να συμβάλει στο επιστημονικό έργο της Εταιρείας. Μικρό αντίδωρο από την πλευρά της Εταιρείας αποτελεί η αφιέρωση του παρόντος τόμου στη μνήμη του, με ευγνωμοσύνη για όσα επί μακρόν της προσέφερε και με σεβασμό για την επιστημονική του παρακαταθήκη προς τους νεότερους.

Ο τόμος αποτελείται από τρεις ενότητες. Η πρώτη περιλαμβάνει βιογραφικό σημείωμα του Χαράλαμπου Μπούρα, προσφορά στον εκλιπόντα από τον στενό του φίλο και συχνά συνοδοιπόρο του στις αρχαιολογικές επισκέψεις, τον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο. Ακολουθεί άρθρο των Ναταλία Μπούρα και Αλίκη Τσίργιαλου, που αναφέρεται στην πολύτιμη δωρεά προς το Μουσείο Μπενάκη και το επιστημονικό κοινό του φωτογραφικού και σχεδιαστικού αρχείου του Χαράλαμπου Μπούρα, που ο ίδιος δημιούργησε και κατέταξε συστηματικά και πρωτοποριακά από τα πρώτα χρόνια της επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Στη συνέχεια παρατίθεται η εργογραφία του τιμωμένου, που ευγενώς μας παρεχώρησε ο ακαδημαϊκός Μανόλης Κορρές και επιμελήθηκε η επίτιμη έφορος αρχαιοτήτων Μαρία Καζανάκη-Λάππα, με τη συμβολή της Κορνηλίας Χατζηασλάνη-Μπούρα. Η πρώτη αυτή ενότητα κλείνει με τη μελέτη ενός από τους πρώτους και άξιους μαθητές του, του ακαδημαϊκού Μανόλη Κορρέ, στην οποία αντικατοπτρίζεται η προσωπικότητα του Χαράλαμπου Μπούρα. Παρά την αγάπη του προς τα αρχιτεκτονικά επιτεύγματα του Βυζαντίου, ο Μπούρας είχε στραμμένο πάντα με θαυμασμό το βλέμμα του στην κλασική και ελληνιστική αρχαιότητα.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου περιλαμβάνει 27 συμβολές που αναφέρονται σε θέματα αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας, οχρωματικής, ζωγραφικής και μικροτεχνίας. Οι συμβολές της πρώτης ενότητας και πολλές από τις μελέτες της δεύτερης έχουν παρουσιαστεί στο *37ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας (Μάιος 2017)* που ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του Χαράλαμπου Μπούρα.

Τέλος, στην τρίτη ενότητα του τόμου εγκαινιάζεται το νέο τμήμα του *Δελτίου*, οι παρουσιάσεις βιβλίων, που ήταν ένας στόχος του Χαράλαμπου Μπούρα. Στην τελευταία Γενική Συνέλευση της Εταιρείας, που ήταν παρών, είχε εκφράσει και πάλι την επιθυμία του αυτή.

Εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου και της Εκδοτικής Επιτροπής,

Η Πρόεδρος της ΧΑΕ
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη
Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Γενική Γραμματέας της ΧΑΕ
Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου
Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	XVII
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Χαράλαμπος Μπούρας, 17 Ιουλίου 1933 – 27 Ιουλίου 2016	1-4
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	5-15
ΝΑΤΑΛΙΑ ΜΠΟΥΡΑ – ΑΛΙΚΗ ΤΣΙΡΓΙΑΛΟΥ, Το αρχείο του Χαράλαμπου Μπούρα στο Μουσείο Μπενάκη: Η γνωστή και άγνωστη πλευρά του αρχιτέκτονα και η φωτογραφική ματιά ενός βυζαντινολόγου	17-28
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ, Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου	29-66
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, Έμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική	67-80
GEORGIOS VELENIS, Inspiration and creation in Byzantine architecture	81-82
ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Από τον σχεδιασμό στην κατασκευή: Ζητήματα εφαρμογής στη βυζαντινή αρχιτεκτονική	83-96
STAVROS MAMALOUKOS, From design to construction: Aspects of implementation in Byzantine architecture	96-98
ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Οι πηγές του μαρμάρου στην Αθήνα κατά την ύστερη αρχαιότητα	99-109
YIANNIS THEOCHARIS, The marble sources in Athens during Late Antiquity	110
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ, Architectural planning and building practices at the Basilica of the Theater in Messene	111-122
ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ, Στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και οικοδομικές πρακτικές στη βασιλική του Θεάτρου της Μεσσήνης	123-124
ALESSANDRA RICCI, A resilient landscape: The land walls of Constantinople and their surroundings	125-137
ALESSANDRA RICCI, Ένα ανθεκτικό τοπίο: Τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και τα περίχωρά τους	137-138

OLGA ETINHOFF, Once more on the Blachernae tradition in Old Russia	139-151
OLGA ETINHOFF, Σχετικά με την παράδοση των Βλαχερνών στη Ρωσία	151-152
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΒΟΛΤΥΡΑΚΗ, Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Σώτειρα του Κοττάκη) στην Αθήνα. Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις	153-165
ELEFThERIA VOLTyrAKI, The church of the Transfiguration of Christ ('Soteira tou Kottaki') in Athens. Recent observations and conclusions	165-166
KLIMIS ASLANIDIS, Early Christian architecture as a source of inspiration for eleventh century churches on the Aegean islands	167-177
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική ως πηγή έμπνευσης για ναούς του 11ου αιώνα στα νησιά του Αιγαίου	177-178
CHRISTINA PINATSI, Some remarks on the sculpted decoration and the templon of the katholikon of Hagia Moni in Areia, Nauplion	179-192
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΝΑΤΣΗ, Παρατηρήσεις στον γλυπτό διάκοσμο και το τέμπλο του καθολικού της Αγίας Μονής Αρειάς Ναυπλίου	193-194
IOANNA STOUFFI-POULIMENOU, Regarding the dating of the church of the Panagia Gorgoepkekos in Athens	195-205
ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Σχετικά με τη χρονολόγηση της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην Αθήνα	205-206
MICHALIS KAPPAS, Νεότερα για τον ναό του Άι Στράτηγου (Ταξιάρχη) παρά την Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης	207-223
MICHALIS KAPPAS, New evidence about the Ai-Stratigos church (Taxiarchis) near the village of Kastania in the Messenian Mani	223-224
MARICA ŠUPUT, The katholikon churches of the monasteries of Hopono and Papraća and their place in Post-Byzantine architecture	225-235
MARICA ŠUPUT, Τα καθολικά των μονών Hopono και Papraća και η θέση τους στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική	235-236
ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Τρούλλοι με δεκαεξάπλευρο τύμπανο	237-248
SOTIRIS VOYADJIS, Domes with sixteen-faceted drums	249-250
ANNA MISAHLIDOU, Ο πύργος στο Πιτύος της Χίου	251-267
ANNA MISSAILDIS, The Tower of Pityos in Chios	267-268
ΜΙΛΤΟΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ, Η τυπολογία των συνεπτυγμένων αθωνικών ναών στο Πήλιο κατά την όψιμη τουρκοκρατία (1700-1881)	269-279
MILTADIS POLYVIU, The typology of condensed Athonite churches of Pelion during the Late Ottoman domination (1700-1881)	280

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: μια επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα ψηφιδωτά του τριβήλου	281-295
KONSTANTINOS TH. RAPTIS, Acheiropoietos Basilica, Thessaloniki: Re-examining the dedicatory inscriptions of the mosaics that adorn the tribelon intradoses	295-296
ANNA ΖΑΚΗΑΡΟΒΑ, Images of Saints in the wall paintings of Saint Sophia in Kiev	297-308
ANNA ΖΑΚΗΑΡΟΒΑ, Απεικονίσεις αγίων στις τοιχογραφίες της Αγίας Σοφίας στο Κίεβο	309-310
ΟΛΓΑ ΒΑΣΣΗ, Ο παλαιολόγιος ναός της Παναγίας Αγρελωπούσαινας στη Χίο: η μνημειακή ζωγραφική	311-327
OLGA VASSI, The Palaiologan church of Panagia Agrelopoussena on Chios: its monumental painting	327-328
ΘΕΟΔΩΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Διορθώσεις και νέες αναγνώσεις κτητορικών επιγραφών σε ναούς του εργαστηρίου του κρητικού ζωγράφου Ιωάννου Παγωμένου (πρώτο μισό του 14ου αιώνα)	329-344
THEODORA IOANNIDOU, Corrections and new readings of foundation inscriptions in churches painted by the workshop of the Cretan painter Ioannis Pagomenos (first half of the 14th century)	345-346
ΜΑΙΡΗ ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, Η λατρευτική εικόνα του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στη μονή του Σινά	347-354
MARY ASPRA-VARDAVAKI, The devotional icon of Saint Stephen the Deacon at Sinai	355-356
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Παναγία Οδηγήτρια και Τρεις Ιεράρχες. Αμφιπρόσωπη εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών	357-372
MYRTALI ACHEIMASTOU-POTAMIANOU, The Panagia Hodegetria and the Three Hierarchs. A two-sided icon of the Byzantine Museum of Athens	373-374
Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ, Αμφίγραπτη εικόνα στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς	375-385
E. N. TSIGARIDAS, Double-sided icon in the Byzantine Museum of Kastoria	386
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εικόνα του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα στη μονή Ρουσάνου Μετεώρων αποδιδόμενη στον Θεοφάνη τον Κρήτα	387-396
ALEXANDROS ANAGNOSTOPOULOS, Icon of Christ as Great High Priest in the Monastery of Rousanou at Meteora attributed to Theophanes the Cretan	397-398
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ, Η ζωγραφική του Δαβίδ του Σελενιτσιώτη στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Καστοριά (1727). Σχόλια και παρατηρήσεις	399-413
ANGELIKI STRATI, La pittura di David Selenitsiotis nella chiesa di San Giovanni Battista a Kastoria (1727). Commenti e osservazioni	413-414

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, Τρίπτυχο με την παράσταση της Παναγίας Ρόδον το Αμάραντον και αγίων	415-425
ΝΑΨΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΙΝΟΥ, Triptych with representation of the Virgin the Unwithering Rose and Saints	425-426
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΑΚΟΣ, Παρατηρήσεις σε παναγιάρια της Μονής Βατοπεδίου (14ος-16ος αιώνες)	427-437
DIMITRIS LIAKOS, Observations on the <i>Panagiaria</i> of Vatopedi (14th-16th century)	437-438
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ, Η λειψανοθήκη της κάρας του αποστόλου Ανδρέα και ο Θωμάς Παλαιολόγος	439-452
ANASTASIA KOUMOSSI, The head reliquary of the Apostle Andrew and Thomas Palaiologos	453-454
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ	455-464
ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, «Ε. Ν. Τσιγαρίδας, <i>Καστοριά. Κέντρο ζωγραφικής την εποχή των Παλαιολόγων (1360-1450)</i> , Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2016» ..	455-457
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, <i>Οι τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1414 στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου στὸ Ζαγόρι τῆς Ἠπείρου</i> , Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, Αθήνα 2017»	458-460
ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ – ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, «Tassos Papacostas and Maria Parani (eds), <i>Discipuli dona ferentes. Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango</i> (Βυζάντιος. Studies in Byzantine History and Civilization 11), Brepols Publishers, Turnhout, Belgium 2017»	461-464

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS

ABME	Ἄρχεϊον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος	IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
AA / AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον	JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
AEMΘ / AEMTh	Το Αρχαιολογικό Ἔργο στη Μακεδονία και στη Θράκη	JRS	<i>Journal of Roman Studies</i>
AEυβΜ	Ἄρχεϊον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν	ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>	ΛακΣπουδ	Λακωνικά Σπουδαί
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>	LChrI	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>	LRCW	<i>Late Roman Coarse Wares</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>	NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
BSGRT	<i>Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana</i>	OrChrAn	<i>Orientalia christiana analecta</i>
BSR	<i>Papers of the British School at Rome</i>	ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i>
ByzF	<i>Byzantinische Forschungen</i>	ΠΑΑ	Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>	ΠΑΕ /	Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
CahArch	<i>Cahiers Archéologiques</i>	PraktArchEt	
CFHB	<i>Corpus fontium historiae byzantinae</i>	PG	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i>
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>	PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
CSHB	<i>Corpus scriptorum historiae byzantinae</i>	PMFIA	<i>Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens</i>
ΔΧΑΕ / DChAE	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας	ΠΙΧΑΕ	Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>	REB	<i>Revue des études byzantines</i>
EEBΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν	RIA	<i>Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte</i>
ΕΕΘΣΠΑ	Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν	SEG	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i>
ΕΕΠΣΑΠΘ	Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	Συμπόσιο ΧΑΕ	Συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων
EO	<i>Echos d'Orient</i>	TM	<i>Travaux et Mémoires</i>
IEE	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους	ZLU	<i>Zbornik za likovne umetnosti</i>
		ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
		ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Φωτογραφίζοντας την Άγία Τριάδα του Μέριπακα (Φωτ.: Π. Α. Βοζοτόπουλος, 8 Ιανουαρίου 1990).